

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
С.Е. Бейсбаев (шеф-редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
А.Қ. Бижанов
К.Н. Бұрханов
Т.Х. Ғабитов
С.Ю. Колчигин
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
М.С. Шәйкемелев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Тоқтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
С.Е. Бейсбаев (шеф-редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
А.Х. Бижанов
К.Н. Бурханов
Т.Х. Ғабитов
С.Ю. Колчигин
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
М.С. Шайкемелев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Тоқтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

2 (80)·2019

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Нысанбаев А.Н. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Зияуддин Сардар (Великобритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Ачилов Д. (АҚШ)
Жумагулов М. (Қырғызстан)
Зотов А.Ф. (Ресей)
Лекторский В.А. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯ • ФИЛОСОФИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Хамидов А.	Проблема структуры общественного сознания в историческом материализме.....	3
Изотов М., Какимжанова М.	Сущностное понимание техники и его значение в условиях четвертой промышленной революции.....	18
Борецкий О., Ким Л.	О кризисе современной речи.....	28
Құлжанова Г. Құлжанова Ж.	Білім беру және адами капитал (философиялық талдау).....	41
Бегалинова К., Ашилова М.	Античная философия как идейно-теоретический источник суфизма....	55

ЖАНҒЫРТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН: МӘДЕНИ-ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ САЯСИ ҚЫРЛАРЫ • КАЗАХСТАН В МОДЕРНИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Бижанов А., Исмагамбетов Т., Фазылжан Д.	Модернизация исторического сознания в контексте социально-политического развития страны.....	66
Сартаева Р.	Глобализация-унификация и проблемы национально-государственной идентичности.....	77
Бижанов А., Амребаев А.	Роль Первого Президента Казахстана в формировании концепции Евразийской интеграции и планомерного реформирования страны.....	89
Сыдыкназаров М-А.	Спин-докторинг в современных политических процессах политического менеджмента и консалтинга: типология, методология....	94

Дәстүр. Мәдениет. Өркениет • Традиция. Культура. Цивилизация

Құдабаев А., Ахметова Г., Қожамжарова М., Аубакирова С.	Ұлттық менталитеттің даму аясындағы жыраулық мәдениет.....	111
Маликова А.	Публичное выступление в ораторском искусстве.....	122
Кулумжанов Н., Жодубаева А., Альмуханов С.	Көшпенділердің мәдениетіндегі кеңістік феномені.....	130
Спанов М.	Бақсылық болмысқа әлеуметтік-философиялық талдау.....	146
Апенев Б.	Тұрмағанбет шығармашылығындағы философиялық ой-толғамдар.....	154

ДІНТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ИСЛАМТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР • РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ И ИСЛАМОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Карыбаева А., Курманалиева А.	Иллюзорно-компенсаторная функция религии и воздействие его на человека.....	164
Утпинов Н., Анарбаев Н., Бағашаров Қ.	Құрандағы дінге шақырудың мәні және соған қатысты қолданылған ұғымдар.....	170
Малғараева З., Окан С.	Ханафи мәзһабындағы еркіндік ой және шуралық тәсілінің қазақ даласына ықпалы.....	182
Сейтахметова Н., Турганбаева Ж.	Инклюзивный гуманизм адаба в формировании идентичности человека: от Ибн Рушда к Сардару.....	192

МЕРЕЙТОЙЛАР. МЕЗГІЛДЕР. ОҚИҒАЛАР • ЮБИЛЕИ. ДАТЫ. СОБЫТИЯ

Айтымбетов Н.	XXVI Международная научная конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов-2019» глазами участника.....	203
	БІЗДІҢ АВТОРЛАР • НАШИ АВТОРЫ.....	206

Зауре Малғараева, Оқан Самет (Астана, Қазақстан)

ХАНАФИ МӘЗҒАБЫНДАҒЫ ЕРКІНДІК ОЙ ЖӘНЕ ШУРАЛЫҚ ТӘСІЛІНІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНА ЫҚПАЛЫ

Аннотация. Бұл мақалада Ислам дінінде кез-келген істі кеңесіп жасаудың мәні зерттеледі. Зерттеу жұмысының негізі Құран және пайғамбар сүннеті мен сахабалар өмірінде жағқаны қысқаша сөз етіліп, Ханафилік-Матуридилік мәзһабтың қалыптасып, дамуы осы шуралық тәсілмен болғаны дәлелденеді. Сонымен қатар, негізі қазақ даласында қаланған Яссауилік сопылық жолы және Ханафилік-Матуридилік ұстанымдағы қазақ ғұламаларының даулы мәселелерді өз араларында кеңесе отырып шешкендіктері ашып көрсетіледі. Сондай-ақ, өмірлік тәжірибеден өткен шуралық тәсілді бүгінгі таңда да заманға сай іске асырудың ұтымды жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: Еркін ой, шура, Ханафи мәзһабы, Матуриди мәзһабы, Яссауи сопылық жолы және қазақ ғұламалары.

Кіріспе

Өмірде адам баласының көзқарасын еркін білдіріп, ойын ашық айта алуының өзі оның құқығының қорғалдығын көрсетеді. Ислам діні, күллі адам баласының бәрі бірдей бақытты ғұмыр кешуі үшін «ақыл» мен «ерік» еркі қатар берілген. Ақылы толмаған сәби балаға немесе жынды адамға Ислам шариятында ешқандай міндет жүктелмейді. Олар бір қылмыс іс жасап қойса да, соларға жауапты есі дұрыс адам сұраққа тартылады. Бұдан адам өз еркін дұрыс пайдалануда ақылдың рөлі ерекше екендігін, алайда, адам болмысының шектеулі болғаны сияқты ақылдың да шектеулі жаратылыс екендігін айта кеткен жөн. Сондықтан, ақылдың дұрыс шешім шығарып, адаспайтын бағытты таба білуі үшін оған жолбасшы ретінде қасиетті Құран түсіріліп, пайғамбар жіберілген. Саналы адам баласы үшін Құран мен ақыл бөліп қарауға келмейтін бір бүтін нәрсе болып табылады. Яғни, адамға ақыл берілмесе, Құран түсірілуінің бір мәні болмас еді. Сол сияқты ақыл болғанымен, тура жол нұсқаушы Иләһи кітап Құран болмаса, онда да адам ақылымен ақырет істерін біле алмағандықтан, қияметтегі мәңгілік өмірге дайындық, соған лайық өмір сүру мұраты болмайды. Өмірде әркім өз қалауынша өмір сүріп кетсе, қоғамда тәртіпсіздік, әділетсіздіктің кең етек алары анық. Сондықтан, адам баласы өзіне берілген ақыл мен еркіндікнұғметін Құран және сүннет аясында игілікке жаратуы, адамзат пайдасына асыруы басты міндеті болып табылады. Бұл келелі істің ұшынан шығуды Ислам дінінде «Шура» деген тақырып аясында қарастырады.

«Шура» маңызды бір мәселені өзара ақылдасып, кеңесіп шешуді білдіреді. Қоғамдағы күрмеуі қиын, оған қатысты наста (Құран, сүннетте)

нақты дәлел болмаған мұсылмандардың істері осы ғұламалардың кеңесі негізінде шешіліп келген. Құранда бір сүренің «Шура» деп аталуының өзі Ислам дінінде әрқандай бір істі кеңесіп шешудің қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді. Имам Матуриди, Құрандағы: «...(олар) барлық істерін өзара кеңесе отырып істейді» (Шура сүресі, 38-аят) деген аяттың тәпсірінде: «Бұл аятта Алла Тағала елшісі Мұхаммедке істерін сахабаларымен кеңесіп шешуді әмір етті. Аллаға ант етейін! Бір қауым ісін кеңесе отырып істесе, Алла Тағала олардың істеріне ойлағандарынан да артық берекет береді» [әл-Матуриди 2009. 203 б.] деген. Дана халқымыздың, «Кеңесіп пішкен тон келте болмас» деген ұлағатты ұстанымы да осыдан қалса керек.

Алла елшісі Мұхаммед белгілі бір оқиғаға байланысты мәселені сахабаларымен кеңесіп, көпшіліктің пікірін негіз ете отырып шешетін еді. Бұл үрдіс Алла елшісі қайтыс болғаннан кейін де әдлетті халифалар заманында да жалғасын тауып, әділ қазылар алқасы құрылды. Солардың шешімімен халифалар тағайындалды. Хазіреті Омар, Осман және Әлидің халифа болып сайлануы осы кеңес алқаларының шешімімен болғаны әммәға мәлім. Сонымен қатар, сүнниттік бағыттағы үлкен құқықтық төрт мәзһабтың алғашқысы болған Ханафи мәзһабы, оның сенімдік бағытын дамытқан Матуриди ақидасы да және осы мәзһабтардың қазақ халқының өмірлік ұстанымына айналуы да шура негізінде дамып отырды деуге әбден құқылымыз.

Ханафи ғықһтық мәзһабы

Ханафи мәзһабының құрушысы имам Ағзам Әбу Ханифа болып танылғанымен, ол мәзһабтың пісіп-жетілуінде мутлақ мұжтаһид (мәзһаб құрушы ғалымдар сияқты фәтуа беру) дәрежесіне жеткен имам Әбу Юсуф, имам Мұхаммад сияқты шәкірттерінің орны ерекше екендігін атап өткен жөн. Имам Ағзам Әбу Ханифаның аталмыш шәкірттері ғылымда тереңдегені соншалық ғықһи мәселелерде олардың көзқарасы да негізгі фәтуа ретінде Ханафи мәзһабының ғықһи еңбектерінің мәтініне кірген. Яғни, мәтінде кейде имам Ағзам Әбу Ханифаның көзқарасы берілсе, кейде имам Әбу Юсуфтың, кейде имам Мұхаммадтың, кейде имам Зүфардың, тағы бірде екі шәкіртінің көзқарасына беріліп немесе имам Әбу Ханифа мен бір шәкіртінің көзқарасына беріліп отырған. Имам Ағзам Әбу Ханифа мен үш шәкіртінің бәрі бір көзқараста болған мәселелер де көп кездеседі. Сондай-ақ, фәтуасы таңдалмай, екінші сатыға жәйғасқан шәкірттерінің көзқарасы мәтінге кірмегенімен, мәтіннің шархында көзқарасы баяндалып отырған. Мәтіннің шархында екінші имамның өзгеше фәтуасы бар екендігін оқырманға ескерту мақсатында мәтіннің арасына жақша ашылып, соның ішіне ишарат ретінде шәкірттерінің есімінің бір әрпі берілетін болған. Мысалы, имам Әбу Юсуфке ишарат ретінде (с) әрпі, имам Мұхаммадқа иша-

рат ретінде (м) әрпі, имам Зүфарға ишарат ретінде (з) әрпі және Шәфиғи мәзһабының құрушысы имам Шәфиғиге ишарат ретінде (ф) әрпі берілген.

Тағы бір айта кететін жәйт, Ханафи мәзһабының «Әл-Ихтияр ли-тағлил әл-Мұхтар» сынды мәтіндік кітаптарында жоғарыда айтқанымыздай, белгілі бір мәселеге шығарылған таңдаулы фәтуаға келіспеген екінші көзқараста болған имамның атына «с», «м» немесе «з» әріптері арқылы ишарат жасалған болса, ал «Әл-Бинәя фи шархилҺидая» сынды кең көлемдегі жазылған еңбектерде мәтіндердің ішінде әрбір имамның аты мен көзқарасы ашық айтылып, көбінесе кең көлемде дәлелдерін шархында келтіреді. Түсінікті болуы үшін аталмыш екі кітаптан бір-бір мысал келтіріп өтелік.

«Әл-Ихтияр ли-тағлил әл-Мұхтар» еңбегіндегі «дәрет кітабы» мәтін: Дәретсіз адам намаз оқуды ниеттенсе, дәрет алсын. Дәреттің парызы: Бетті жуу, екі қолды шынтақпен қоса жуу (з), бастың төрттен біріне (ф) мәсіх тарту және аяқты тобықпен қоса жуу (з) [әл-Маусили, 1990, 7 б.]. Адам денесінен шыққан (қан, құсық, мәни сияқты) әрқандай бір нәрсе дәрет алуды міндеттейді. Ол малдың жас боғы (с.м.), құстың саңғырығы және тышқанның сідігі тәрізді ауыр нәжіс [әл-Маусили 1990, 32 б.].

«Әл-Бинәя фи шархилҺидая» еңбегіндегі «құдық бабы» мәтін: «Асылында, еті желінетін хайуанның сідігі оның (Мұхаммадтың) көзқарасында таза болса, ол екеуінің (ӘбуХанифа мен Әбу Юсуфтің) көзқарасында нәжіс. Мұхаммад, Пайғамбардың: «Ғұраниндықтарды (ауырған кездерінде) түйенің сүтін де, сідігін де ішуге әмір етті» деген хадисін дәлел қылады. Ол екеуі, Алла елшісінің: «Сідіктен сақ болындар. Расында, қабір азабы содан болады» деген хадисті дәлел қылады. Және «Еті желінетін хайуанның сідігі сасып, бұзылмайды. Құтты ол еті желінбейтін хайуанның сідігі тәрізді» деп ақыли дәлел де келтіреді. Әрі имам Мұхаммадтың келтірген хадистегі сідіктің емдік сыры уахи арқылы білдірілген, сол қауымға тән жағдай деп қарастырады. Осы негізде ӘбуХанифаның көзқарасы бойынша, малдың сідігі ауруға ем болатындығында кепілдік жоқ. Сол себепті, малдың сідігі харам болып қала береді, халал болмайды. Әбу Юсуфтың көзқарасы бойынша, қыссада келгендіктен оны емдік ретінде пайдалануға болады. Ал, Мұхаммадтың көзқарасы бойынша, малдың сідігі таза болып саналатындықтан, емге де және басқаға қолдануға болады» [әл-Ғәйни 1990, 396-402 бб.].

Яғни, Ханафи мәзһабының ғалымдары, бір мәселені кеңесе отырып талдап-талқылаудың қажеттігін және әркім еркін ойлап, өз көзқарасын дәлелдерімен қорғай алғанда ғана адамзат қоғамында ұлы өркениет қалыптасатынын «Ханафи мәзһабы» деген ұжымдық жұмыстың негізінде дәлелдеді. Тәсілінде, бұлай жұмыс істеу діннің әмірі, Аллаға және ақыретке иман еткен әрбір құлдың міндеті болып табылады. Осы бір игілікті істен кейін өзгеде ғықһимәзһабтар ортаға шыға бастады. Алайда, өзге мәзһабтарды құрушы имамдардың қасында кез-келген мәселені бірге ақылдасатын, өзімен білімі үзенгілес мутлақмұжтаһид деңгейіндегі көмекшілері бол-

мады. Мүмкін содан болар, күні бүгінге дейін Ислам дереккөздерінде, мәзһабтардың құрылымдық жүйесін «Мәдрасатур-Рай» (еркін көзқарас негізіндегі оқу жүйесі) және «Мәдрасатур-Хадис» (хадис негізіндегі оқу жүйесі) деп бөліп қарастырылса, ғылыми мәселелерге қатысты үкімдік шығаруда көп жағдайда «Ханафилер» және «Жумһурлар» (өзге мәзһабтар) делініп, Ханафимәзһабын өз алдына аталып, өзге мәзһабтар бәрі бірге аталып көзқарастарына салыстырмалы зерттеу жасалады.

Матуриди сенімдік мәзһабы

Имам Матуриди имам ӘбуХанифаның теологиялық еңбектерінен сусындап, сол еңбектерді өз алдына өміршең етіп дамытқан және оларды жеткізген тізбектердің қатарында аталады: «Бұл мәтін Мухаммад ибн Муқатил әр-Разиен (және ӘбуСүлейман әл-Жузжаниден) ӘбуБәкр әл-Жузжаниге жеткен, ал одан ӘбуМансур әл-Матуридиге жеткен» [Әбу Ханифа 1949, 2 б.].

Имам Матуриди, Ханафи мәзһабының белді ғалымдарының шәкірті болумен қатар, өзінен бұрынғы «Шура»-лық (ғұламалар кеңесі) негізде ортаға шыққан ғықтықХанафи мәзһабының тәсілін жалғастырды. Әл-Идриси, «Тариху Самарқанд» атты еңбегінде: «Имам Әбу Мансур әл-Матуриди ғылым мен Хақ жолда еңбек еткендердің қатарынан болды. Ол қайтыс болғанға дейін біліміне, тақуалығына және кемеңгерлігіне ешкім тең келе алмады. Әбу Мансур әл-Матуриди ғасырлас жолдастарынан қырық адамды артына мұрагер етіп қалдыра білді. Оның екеуі құрметті ғалым Әбу Бәкір Мұхаммад және Әбу Ахмад» [Сағдәд-Дәмәнһури 2018, 95 б.] деп, имам Матуридидің сенім мәзһабын бір жүйеге келтіріп, кемелдендіріп кетуіне айналасындағы ғалым шәкірттерінің де айтарлықтай көмегі тигенін атап өтеді.

Имам Матуриди Самарқандағы атақты «Дәр әл-Жузжания» деп аталатын ханафилік ғылым ордасынан білім алып, сол жерде көп жылдар бойы дәріс берген. Бұл атақты «Дәр әл-Жузжания» қатардағы бір медресе болмаған. Бәлки, бүгінгі университетпен тең дәрежедегі ғылым ордасы еді. Имамның осындай ғылым ордасында көп жылдар бойы дәріс беру барысында мындаған шәкірт тәрбиелеп шығарғаны анық. Жоғарыда өзінің мұрагері ретінде артына қалдырған қырық адамның әрбірі ғылым иелерінің қатарында аталумен қатар, аты ерекше аталған шәкірті имам Әбу Бәкір Мұхаммад пен имам Әбу Ахмадтің мұжтаһид деңгейіне жеткен ғалымдар деп ұққан жөн.

Ғәлә әд-Дин әс-Самарқанди Китаб әт-Тәуиләтқа жазған түсіндірмесінің алғашқы бетінде бұл еңбекті имам Матуридидің өзі емес, маңдайалды шәкірттері оның тәпсір дәрістерінен құрастырып жазғанын, сол себепті, бұл еңбектің тілі Китаб әт-Таухид, Мақалат, Маахиз әш-шараи' сынды өзге еңбектеріне қарағанда әлдеқайда жеңіл екенін айтқан. Сонымен қатар,

тәпсірде кездесетін (قال الشيخ)(шейх былай деді) (قال الفقيه أبو منصور)(фақиһ ғұлама Әбу Мансұр былай айтты) деген сынды сөздер де бұл еңбекті имам Матуридидің шәкірттері құрастырып жазған деген пікірді қуаттай түседі. Өйткенмен бұл, *Китаб әт-Тәуиләт*тің Матуридиге тиесілі емес екенін көрсетпейді. Өйткені, бұл еңбекті оның шәкірттері құрастырып жазғанмен, ондағы Құран аяттарына жасалған ғылыми талдаулар, айтылған ой-пікірлер мен тұжырымдар, сондай-ақ ондағы қолданылған тәпсір методологиясы Матуридиге тиесілі. Мұны *Китаб әт-Тәуиләт* пен *Китаб әт-Таухид*ті салыстырғанда анық көруге болады. Өйткені, аталмыш қос еңбек ғылыми стиль, әдіс, қолданылған терминдік сөздер мен сөз тіркестері және жалпы мазмұн жағынан бір-біріне өте ұқсас келеді. Сондай-ақ екі еңбекте де (والله و التوفيق) (الموفق), (جل ثاواه), (والله أعلم), (و بالله التوفيق) сынды сөз тіркестері жиі кездеседі [әл-Мағриби 1985, 26-27 бб.].

Жоғарыда атап өткеніміздей, мәзһабтардың қалыптасуы мен өзара ерекшеліктерін, оларға берілген «Мәдрасатур-Рай» (еркін көзқарас негізіндегі оқу жүйесі) және «Мәдрасатур-Хадис» (хадис негізіндегі оқу жүйесі) деген атаулардан көре аламыз. Алғашқы ғасырларда қалыптасқан осы екі бағытты дін түсіндіру методологиясының біріншісі, ақылды негізгі құрал ретінде пайдаланып, аят, хадистердің мәніне көбірек үңіліп мағына беруді жөн санаса, екіншісі, аят, хадистердің мәтіні аясында көбірек мағына беруді жөн көрген. Сол себепті, бірі «Мәдрасатур-Рай», екіншісі «Мәдрасатур-Хадис» деп аталған. Алайда, олардан бірер ғасыр кейін ортаға шыққан екі сенімдік мәзһабтың имамдары имам Матуриди мен имам Әшғаридің муташабиһ (ауыспалы мағынасы бар) аят, хадистерге кең тәуил (жорамал) жасау әдісін таңдауы «Мәдрасатур-Рай» жүйесін таңдағанын көрсетеді. Міне, осы тұрғыдан бүгінгі сүнниттік әлем мұсылмандары ақида мәселесінде толығымен Ислам тарихында ең алғаш пайда болған Ханафимәзһабын ұстануда десек қателеспейміз. Демек, ғылым иелері бас біріктіріп, өздеріне брілген ақыл мен еркіндік негізінде көзқарастарын ашық ортаға сала білетін болса, алынбайтын қамалдың жоқ екендігіне «Мәдрасатур-Рай» жүйесі негізіндегі мәзһабтардың өміршеңдік құрылымын дәлел ретінде айтуға болады.

Яссауи сопылық жолы

Қазақ даласынан шыққан кемеңгер, рухани тұлға Қожа Ахмет Яссауи бабамыз күллі түркі әлемінде сопылық мектептің негізін салды десек артық айтқандық болмас. Сопылық мектептің негізі қазақ даласында қалануынан да болар «Пірге қол беру, мүрид болу» деген түсінік Қазақстан территориясында кең таралып, сопылықтағы «Ишан, хәлпе және пір» сияқты атақ, лауазыммен танылған рухани тұлғалар мен молда-қожалар көп шықты.

Ғалым Н.Келімбетов «Ежелгі дәуір әдебиеті» деген еңбекте былай дейді: «Ахмет Яссауи өлеңдер жинағында ең толық нұсқасы Қазан басылы-

мы болып табылады. Мұнда 149 хикмет «хикмет» берілген. Соның 109 хикматы Яссауидің өзінікі екені даусыз. Қалғандары шәкірттері тарапынан жазылып, жинаққа еніп кеткен жыр жолдары болса керек» [Келімбетов 1991, 189 б.]. Өзбек ғалымдары 76 хикметін нақты Яссауидікі деп, осы көлемде кітап қылып бастырып шығарған; түрік ғалымдары бірнеше нұсқаларды салыстыра жүріп, ішіндегі 70 хикметін Яссауидікі деп таныған» [Ахметбек 1998, 11 б.].

Қожа Ахмет Яссауидің танымал шәкірті болған Мұхаммед Данышменди, ұстазының «Мират-ул Қулуб» атты мұрасын хатқа түсіргені және одан басқа да Бақырғани, Садр Ата, Бадр Ата, Бекташ Әулие, Сары Салтұқ, Шейх Лұқпан Перенде сияқты көптеген шәкірттері болғанын тізбектеп айта беруге болады. Яссауи шәкірттері жөнінде ФуатКөпрулу: «Мутасаууфтардың (сопылардың) өмірбаяны жайлы еңбектерде Ирак, Хорасан және Мауераннахр сопыларынан басқа түркі шейхтары деп жүрген сопылардың барлығы дерлік Қожа Ахмет Яссауи тариқатының шейхтары еді» [Ясауи 2019] десе, тағы бір деректе, Қожа Ахмет Яссауидің көзі тірісінде шәкірттерінің арасында 12 мың таңдаулы және 99 мың қарапайым халықтан шыққандар болғаны айтылады. Оның Яссы қаласында 40 ханака-шіллекханасы (сопылық үшкіруге оқытатын 40 күндізгі курстардан өтуге арналған арнайы оқу орны) болыпты, онда түрік әлемінің әр түкпірінен келген көптеген зерттеушілер оқыған. Түркия түріктері кезінде Константинополь (Стамбул) қаласын жаулап алғандар осы Қожа Ахметтің Кіші Азияға аттандырған шәкірттері болғандығы да келеді [Ясауи 2019].

Қазақ халқында «Шәкіртсіз ұстаз тұл» деген мәтел бар. Қожа Ахмет Яссауи білімді, өзінің сопылық жолын дамытқан, тіпті, өз алдына Нақшыбанди сияқты сопылық жолын қалыптастыра білген шәкірттері бар бағы жанған ұстаз. Қожа Ахмет Яссауи сопылық жолының кең таралуына шәкірттерінің үлесі көп болғанын қазақ даласынан шыққан ишандар мен пірлердің атқарған істерінен аңғару қиын емес. Осының барлығы алдыңғы бауындар сияқты шәкірттерді тәрбиелеуде еркін ойлауға баулу, олармен жұмыла жұмыс жасау тәсілін тиімді пайдаланғандығының дәлелі. Сөз ретінде, өкінішті мына бір жәйітті де айта кеткен жөн. «Ұстаз ұшпайды. Шәкірттері ұшырады» дегендей, кешегі Исламның таза рухына лайық өмір сүру мұрад етілген сопылық жолдың бүгінде бұрмаланып, жарылқау мен күнәдан тазарту тек ишан, пірлердің құдіретіндегі іс етіп көрсетіліп, Аллаға ортақ қосудың сан түрі жасалып жүргені ашы да болса шындық. Мұндай бұрмалаған сопылық жолы мен Исламдағы таза сопылық жолы екеуі екі басқа нәрсе екенін ұмытпау керек.

Қазақ ғұламаларының ұстанымы

Ханафилік-Матуридилік мәзһабтағы бір мәселенің үкімін кеңесе отырып шешім айту тәсілінің қазақ қоғамында да кең қолданысқа енгенін әр

ғасырда өмір сүрген рухани тұлғалардың еңбектерінен кездестіре аламыз. Біз бұл жерде, қазақ қоғамындағы алдыңғы буындардың үрдісінің жалғасын тапқандығын Сәдуақас қажы Ғылманидің (1890-1972 жж), «Заманымызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары» атты еңбегі негізінде мысалдар келтіріп өтпекбіз. Еңбекте негізінен ХІХ-ХХ ғғ. Қазақстанның солтүстік және орталық аймақтарынан шыққан ғұламаларының өмірбаяны кең көлемде жазылумен қатар, сол кезеңдегі талас-тартыс тудырған мәселелер төңірегінде ғылым иелері өз араларында кеңесе отырып, нақты бір шешім шығарумен халықты діни алауыздықтан сақтай білген. Соның нәтижесінде, жетпіс жыл атейістік солақай саясаттың дауылды бораны соқса да халқымыз дінінен қол үзіп қалмады.

Бұл құнды еңбекте ХІХ-ХХ ғғ. өмір сүрген дін ғұламаларының арасында Бұхара, Түркия және Мысыр сынды елдерден он-жиырма жылдан оқып келген діни ілімі терең адамдардың ұстаздық еткендіктерін, сонымен қатар Қазақстан еліндегі медреселерде араб тіліндегі классикалық «Хидая», «Шарх ал-уикайа», «Фатауа-и хиндия», «Таузих-Талуихы» сынды Ханафи мәзһабының мәшһүр ғықһ кітаптарымен қоса, «Ғықһ-и акбар», «Шарх-и Молла қари», «Ақайыд-и Насафи» сынды Матуридиәкидасының негізгі кітаптары оқытылып, бітірген шәкірттердің сол кітаптарды жетік меңгеріп және халыққа сол кітаптардан уағыз-насихат, фәтуа айта алатындай дәрежеде болғандарын, олардың өмірбаянын оқу барсында көз жеткіздік.

Тоқаң (Токмұхаммад Думаұлы) Хазіреттің өмірбаяны жайлы мәліметтердің ішінде мынандай бір оқиғаның болғаны баяндалады. «Мен көзіммен көріп, ішінде болған бір мәжілістегі болған мәселе жайын жазып өтейін: 1909-1910 жылдарда Бөгембай елінің ішінде бір бай ауылдың өлген адамына бір болыс, екі болыс елдің ішіндегі атақты ғалымдарын шақырған дұға-мәжілісі болды. Мен Ақтамақ Халпе медресесінде оқып жатқан кезім. Марқұм ұстазымыз шәкірт жиып, медресе ашып, жылына жүз, жүз елу шамасында оқушылары болып тұрды. Менің ғылым-ы қалам, мантиқоқып жатқан кезім еді. Сол мәжіліске шақырылған ұстазым біраз шәкіртті ертіп алып барды. Мен солардың ішінде едім...» дей келе, Тоқаң Хазіреттің өзіне арнайы тігілген үйге түспей, моллалармен бірге отырамын деп шәкірттер араласқан үйге келіп түскенін, даяшылар моллалардың әңгімесін тыңдауға келген адамдарды сыртқа шығуын өтінді, ал адамдардың шыққысы келмегенін, сол кезде Тоқаң Хазірет дауыстап: «Ей, мырзалар! Әй, жігіттер! Сіздер «Ұжмаққа бір кірген кісі ұжмақтан шығарылады» деп естігендеріңіз бар ма? дегенде, жігіттер: «Жоқ, тақсыр!» – десті. Тоқаң: «Ендеше, бұл ғұламалар мәжілісі ұжмақ, одан кірген адамдарды шығарып бола ма?» – деп айтқан соң, шығарылатындар қатты қуанып, шығарам дегендер: «Тоқаң айтты, болды», – деп отырысқанын айтады [Ғылмани 2015, 96-97 бб.]. Міне, осындай ғұламалар мәжілісі кезінде діни мәселелерді талқылау үрдісі дағдыға айналғанын еңбектің көп жерінде баяндалады.

Әлиасқар Айтқожаұлы (1887 ж. туылған) сияқты ғалым, ұстаздардың шәкірттеріне дәріс өткізу барысында, оларға мәтіндерді жаттату, оқығандарын қайталату және дәрістің маңызды жерлерінде шәкірттердің өзіндік көзқарасын білдіруге баулу үрдісін қатар алып жүргені де айтылады [Ғылмани 2015, 203 б.].

Міне, осындай молда-қожалардың кезең-кезеңімен болатын бас қосуларында болсын, медреселердегі (қазіргі университет) дәріс оқыту жүйесінде болсын шәкірттерді келелі мәселелерге араластыру, олардың да көзқарасын тыңдау тәсілі кең жалпыласқан. Бұл үрдіс имам ӘбуХанифаның шәкірттері болған имам Әбу Юсуф, имам Мұхаммад және имам Зуфар-лермен дәріс жүргізу тәсілі еді. Олардан кейінгі Матуриди мәзһабы және Қожа Ахмет Яссауи сопылық мектебінің қалыптасу тәсілі осы еді. Ұстаз бен шәкірт арасында дискурстық тәсіл орната отырып, келелі мәселелерді кеңесе отырып талқылау тәсілімен дәріс жүргізу Алланың әмірі, пайғамбар сүннеті десек ең дұрыс сол. Ал, аталмыш шамшырақ дін ғұламалары сол Алланың әмірін, пайғамбар сүннетін өмірлік тәжірибеде іске асырды, нәтижесін көрсете білді.

Салихалы ата дәстүрінің шырғасын шығармай, келешек ұрпаққа сау-саламат жеткізу бүгінгі буынның парызы. Оның мысалын тағы Сәдуақас қажы Ғылмани Хазіреттің (1890-1972 жж.), «Заманымызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары» атты еңбегінен берейік. Еңбекте, Момақан Абдолжаппарұлы Әлиевтің (1897-1969 жж.) өмірбаяны туралы былай сөз етіледі. Ол, кедей отбасынан шыққан, көп жылдар Көкшетау облыстық мешітінің имамдық қызметін атқарған кісі еді. Оның терең білім алып, халқына аянбай қызмет ету жолында Тәшен-қажы Бекмағамбетұлының қаржылай қолдау көрсетіп тұруының ықпалы зор болды. «1916 жылы медресеге баратын уағында «Біздің үйге кел, сыбағанды алып кет» деп, біздің елдің байы Тәшен-қажы Бекмағамбетұлы үйіне шақырды, қондым. Тәңертең «Балам, бері келші» деп, түрегеп тұрып, мені жанына шақырып, «мынау көк мешіт кімдікі, осы сенікі, осыған ие болып, оқы, оқуың тәуір» деп, айтады. «Әкең кедей, оның үстіне «қарау-қаражат жоқ» деп оқымай қалып жүрме, маған айт, не жаз. Нендей қаражат керек болса, мен тауып беремін. Мен Көкшетауға жүрейін деп тұрмын. Барсам, онда менің Асқар деген жақын кісім бар. Балаларымның керегін беріп тұр деп соған тапсырамын», – деді» [Ғылмани, 2015, 282-283 бб.] деп, Көкшетаудағы Асқар деген жақынына тапсырғанын, оқуды алаңсыз оқып бітірулеріне көмектесіп тұрғанын ағынан жарылып әңгіме етеді.

Қазақ даласындағы маңызды мәселелерді кеңесе отырып шешетін ғұламалардың көптеп шығуына сол кездегі қолында дәулеті бар жомарт жандардың да жанашыр болып, қолдау көрсетіп тұрғаны анық. Яғни, бүгінгі жаһандану заманында да дін мәселесі өз деңгейінде зерттеліп, халыққа таза күйінде жеткізілуі тиіс. Ол үшін алдыңғы буындар сияқты діни білімі терең мамандардың көптеп шығуы және олардың күніміздегі өзекті мәселелерді

кеңесе отырып, ұтымды жауап айту жолында еңбек етулері керек. Мұндай келелі де, салмақты істің ауыртпалығын дін адамдарының да, қолында қаражаты бар азаматтардың да бас тартуға келмейтін мұсылмандық міндеті екендігін сезініп, жұмыла еңбек етуімен ғана жемісін бермек.

Бұл жолда ҚМДБ-ның ғұламалар кеңесі аянбай еңбек етіп келе жатқаны белгілі. Бұл өте қуантарлық іс. Дегенмен, осы іс кең көлемдегі «Ислам ғылыми-зерттеу орталығы» болып құрылып, Ислам ғылыми журналы шығарылса, Ислам ғылыми порталы ашылса нұр үстіне, нұр болар еді. Сондау баста шуралық дәстүрмен басталған құқықтағы Ханафи мәзһабы мен сенімдегі Матуридимәзһабын бүгінгі жаһандану заманындағы теріс идеологияларға төтеп берудің ұтымды жолы ретінде пайдалана алар едік.

Библиография

- Ахметбек, А. 1998. 'Қожа Ахмет Иссауи. Көмекші оқу құралы'. Алматы, Санат, 112 б.
- Келімбетов, Н. 1991. 'Ежелгі дәуір әдебиеті: Оқулық'. Алматы, Ана тілі, 264 б.
- Садуақас, Ғылмани 1990. 'Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихы'. Алматы Дайк-Пресс, 1-том, 574 б.
- Махмуд ибн Ахмад әл-Ғәйни, 1990. 'Әл-Бинәя фи шархилҺидая', Бәйрут, Дәрулфикр, 1-том, 790 б.
- Абдулла ибн Махмуд ибн Маудуд әл-Маусили әл-Ханафи, 1990. 'Әл-Ихтияр ли-тағлил әл-Мұхтар'. Дәрулкутубилғилмия, Бәйрут. 1-том, 180 б.
- Әбу Ханифа, 1949. 'Китаб әл-'Алимуә-л-мута'allим'. Каир, 22 б.
- Топалұғлы, Бәкір 2009. 'Тәуилатул Құран ли Әби Мансур әл-Матуриди'. 13-том, 472 б.
- Док, Ахмад Сағдәд-Дәмәнһури, 2018. 'Сәддус-Сағур би сиратигилмилҺуда Әби Мансур әл-Матуриди'. Ән-Нұр, Омман, 242 б.
- Талиб Өздеш, 2003. 'Матуридининтефсиранлайышы', Ыстамбұл 2003, 54-55 бб.
- Али Абдулфаттах әл-Мағриби, 1985. 'Имамуәһлиәссуннәуәлжама'a Әбу Мансур әл-Матуридиуәрауһуәлкәләмия', Каир, 26-27 бб.; Қараңыз, А.Б. Әкімхановтың диссертациялық жұмысы.
- http://alashainasy.kz/kazak_tarihy/magjannyin-turkstanyinda-nege--koja-ahmet-yassau-i-jok-117579/
- <https://www.zharar.com/kz/shygarma/2061-ahmet.html>

Transliteration

- Ahmetbek, A. 1998. 'Qoja Ahmet Issayı. Kómekshi oqý quraly' [Hodja Ahmet Issau. Auxiliary tutorial]. Almaty, Sanat, 112 b.
- Kelimbetov, N. 1991. 'Ejelgi dáýir ádebiyeti: Oqýlyq' [Ancient Literature: Textbook]. Almaty, Ana tili, 264 b.
- Sadyaqas, Gylmani 1990. 'Zamanamyzda bolgan gulamalaryn gúmyr tarıhy' [The History of the Surviving Scholars]. Almaty Daik-Press, 1-tom, 574 b.
- Mahmúd ibn Ahmad ál-Gáini, 1990. 'Ál-Bináia fi sharhılHidaia', Báirýt, Dárýlfikr, 1-tom, 790 b.
- Abdýlla ibn Mahmúd ibn Maýdýd ál-Maýsılı ál-Hanafi, 1990. 'Ál-Ihtıar lı-tağlıl ál-Muhtar'. Dárýlkýtýbilğilmua, Báirýt. 1-tom, 180 b.
- Áby Hanifa, 1949. 'Kıtab ál-'Almýá-l-mýta'allim'. Kaır, 22 b.
- Topalugly, Bákır 2009. 'Táýılatýl Quran lı Ábı Mansýr ál-Matýridı'. 13-tom, 472 b.

Dok, Ahmad Sağdád-Dámánhýrı, 2018. ‘Sáddýs-Sağýr bı sıratıgılmıhýda Ábı Mansýr ál-Matýrıdı’. Án-Nur, Omman, 242 b.

Talib Ózdes, 2003. ‘Matýrıdınıtefsıranlayshy’, Ystambul 2003, 54-55 bb.

Alı Abdýlfattah ál-Mağrıbı, 1985. ‘Imamýáhlıás sýnnáúáál jama’a Ábı Mansýrál-Matýrıdıúáarayhýál kálámıa’, Kaır, 26-27 bb.; Qarañyz, A.B. Ákimhanovtyń dissertatsıualyq jumysy.

<https://www.zharar.com/kz/shygarma/2061-ahmet.html>

http://alashainasy.kz/kazak_tarihy/magjannyin-turkstanyinda-nege--koja-ahmet-yassau-i-jok-117579/

Резюме

Малғараева З.Б., Оқан С. Свобода мысли в ханафитском мазһабе и влияние метода шура на образ жизни казахов

В этой статье исследуются основы принятия решений в исламе, которые базируются на принципе коллективного обсуждения. Приводятся аргументы, что ханафитский-матуридитский мазһаб был сформирован и в дальнейшем развивался этим методом шуры на основе Корана и сунны из жизни Пророка и его сподвижников. Наряду с этим, в статье показывается, что представители Ясавийского суфизма и Ханафитско-матуридитской школы, которые были распространены в казахской Степи, также придерживались этой традиции и решали спорные вопросы обсуждая и совещааясь между собой. В статье предлагается возможность использования шуры в настоящий момент, поскольку этот метод проверен временем.

Ключевые слова: Свобода мысли, шура, Ханафитский мазһаб, Матуридитский мазһаб, Ясавитский суфизм и казахские ученые.

Summary

Malgarayeva Z.B., Okan S. Freedom of Thought in Hanafi Madhhab and Influence of Method of Shura in Kazakh Steppes

This article explores decision-making process in Islam which is based on the principle of collective discussion. The arguments that the Hanafi-Maturidite madhhab was formed and further developed by this method of shura based on the Koran and the Sunnah of the Prophet and his Companions are given. Furthermore, the article shows that the representatives of Yassawi Sufism and the Hanafi-Maturidi school in the Kazakh steppe also adhered to this tradition and resolved controversial issues by discussing and conferring among themselves. It proposes the possibility of using Shura at present since this is a tried-and-true method.

Keywords: Freedom of Thought, Shura, Hanafi Madhhab, Maturidi Madhhab, Yassawi Sufism and Kazakh Scholars.